

JAKT, FISKE OCH HISTORIA

Föreläsning av Lennart Lundmark

vid partiet Samernas årskonferens i Lycksele 20 maj 2006.

Vid mitten av 1800-talet ”synes deras urgamla rätt hava bortglömts”. Det skrev en utredning 1922 om samernas jakt och fiske. Tänk om 1800-talets myndigheter hade hållit historien levande och inte ”bortglömt” samernas jakt- och fiskerätt. Då hade situationen kanske varit en helt annan i dag.

Historia ägnar vi oss åt därför att saker inte skall bli bortglömda. Tyvärr har man i ofta ett alldeles för kort tidsperspektiv på rättighetsfrågor. Från en historikers synpunkt får diskussionen en nutidsfixering som gör den ytlig. Och ett långt historiskt perspektiv kan ha stor betydelse för ursprungsfolks rättighetsfrågor i dag.

Vi kan ta Kanada och Nya Zeeland som exempel. I Kanada skrev de engelska kolonistörerna 1763 på en högtidlig Royal Proclamation, som gav ursprungsfolket ganska starka rättigheter. Sedan struntande förstås kolonistörerna i den. Men efter det att avtalet plockades fram igen på 1970-talet har 500 000 kvadratkilometer mark lagts under ursprungsfolkens kontroll. De har även fått rätt att bruka sin mark på andra sätt än de traditionella och deras ägande inkluderar olja, gas och timmer. Äganderätten är kollektiv och marken kan inte överlåtas till någon annan än staten. Ursprungsfolket dogrib fick självstyre över ett område ungefär lika stort som Schweiz i augusti 2003. Då fick det till och med rätten till två diamantgruvor. Allt detta har skett därför att man anlagt ett historiskt perspektiv som nu sträcker sig 243 år bakåt i tiden.

På Nya Zeeland slöts ett liknande fördrag med maoris 1840. Sedan satte kolonistörerna igång med att mer eller mindre utrota ursprungsbefolkningen. Men nu har fördraget ”återupptäckts”. Maoristammar kan få tillbaka mark som är statsägd. Ett exempel är att Tainu-folket på Nordön fått tillbaka 14 000 hektar som staten konfiskerade 1865. Dessutom fick det ett vederlag som motsvarar ungefär 750 miljoner svenska kronor.

I Kanada gick de tillbaka till 1763. Det fick konsekvenser. Låt oss anlägga ett lika långt historiskt perspektiv på Sverige. Vad gällde för den samiska jakt- och fiskerätten 1763?

Nybyggesförordningarna 1673 och 1695 gav över huvud taget ingen jakt- eller fiskerätt åt nybyggarna. De rättigheterna var samernas. Nybyggarna skulle ägna sig åt jordbruk och nötboskapsskötsel. I den mån de ville jaga och fiska fick de be samerna om lov. Som exempel kan nämnas att landshövdingen i Västerbotten skrev 1722 att nybyggaren inte får ”utan lappmannens vilja bruka mera, än vad som han till åker och äng upprödjat och det som skattelappen dessutom i skog och vatten honom tillåter”. Det verkar ha fungerat ganska bra. Tvister mellan samer och nybyggare i Lappmarken om fiske eller jakt förekommer knappast under 1600-talet och första hälften av 1700-talet.

Det finns en felsyn på det här eftersom man inte alltid uppmärksammat att så många tvister enbart gällde fisket kring det som blev lappmarksgränsen. Ett slags gränsområde fanns, men en bestämd gräns blev inte fastställd förrän 1751. När samer, nybyggare och de som bodde nedanför Lappmarken fiskade i sjöar i gränstrakten blev det ofta tvister om ifall sjöar låg i Lappmarken eller inte. Det är sådana tvister som är vanligast i domböckerna från den tiden.

En ny nybyggesförordning för Lappmarken kom 1749. I den fick även samer rätt att ta upp nybyggen. Myndigheterna fortsatte att betona samernas gamla rätt sin jakt och sitt fiske. Nybyggare har ”hädanefter sig ej vidare därmed att befatta än allenast inom en halv mil från deras hemvist”. Och de fick bara jaga och fiska till husbehov.

Men samerna förlorade inte sin jakt- och fiskerätt inom den halvmil som låg närmast nybygget. Tidigare hade nybyggare fått fiska enbart efter tillstånd av den som innehade lappskattelandet. Nu kunde nybyggaren få rätt att fiska till husbehov inom halvmilen med stöd av förordningen, men någon ensamrätt fick han inte. Allt skulle ske ”utan intrång” i samens rätt. Detta gällde så länge samerna hade sin rätt till lappskattelanden.

Ibland har det här med lappskatteland tolkats som att det bara var innehavaren av lappskattelandet som hade rätten, inte samerna i allmänhet. Men i Lappmarken var det den gamla lappbyn som hade den överordnade rätten till marken och det var den som delade ut ensamrätterna till vissa områden inom byn. Häradsrätten hade inte så stor betydelse som en del har påstått. Dit gick man bara vid tvister som inte kunde lösas inom lappbyn. I häradsrättens nämnd satt nämligen samer från flera byar. Därför accepterade även samerna den som en högre instans än byarätten. Jag har kommit in lite grann på det här i min senaste bok och jag skall utveckla det mer ingående i en kommande studie.

I Jämtland var det annorlunda. Där fanns inga lappbyar före 1886. Där kan man troligen peka på en mer individuell historisk rätt.

Kring sekelskiftet 1800 faller det mesta ner i ett stort mörkt hål. De följande decennierna är en mörk tid för både samerna då och historikerna nu. Nere i Europa växte det fram en idé om att nomadismen var en svag och underlägsen kulturform som snart skulle utplånas om man bara lät historien ha sin gång. Hos många svenskar ledde det till en nedlåtande, för att inte säga föraktfull, attityd mot nomader.

Under de första decennierna av 1800-talet började man ta ifrån samerna skattemannarätten till lappskattelanden. En del land fick vara kvar på nåder, men då ansågs samerna vara ett slags arrendatorer på kronojord. I Jämtland tog man utan vidare ifrån samerna stora delar av skattefjällen mellan 1820 och 1841. Vid den tiden hade man inte kunnat ta ifrån andra svenska medborgare landrättigheter på samma sätt. Och när man tog ifrån samerna skattlandens förlorade de också jakt- och fiskerätten på land.

Jag sade att de första decennierna av 1800-talet är ett mörkt hål även för historikerna. Det beror på att det finns så förhållandevis lite om samerna i myndigheternas papper från den tiden. Enligt de nya idéerna skulle nomadkulturen snart trängas undan och dö ut. Nybyggarna representerade en växande och i den tidens ögon en livskraftig näring. Därför är den dokumenterad av myndigheterna in i minsta detalj, sida upp och sida ner. Om samerna står det oftast bara någon liten notis på slutet i stil med "Lapparna minskar år från år". Eftersom de påstods vara på väg att dö ut så fanns det ingen anledning att ödsla så mycket bläck på dem.

Det här är olyckligt eftersom det var just de decennier då man så att säga ryckte undan mattan under de rättigheter som samerna haft. Det är svårt att ta reda på vad som egentligen hände och med vilken rätt (eller snarare orätt) det skedde. Men om man skall anlägga ett långt historiskt perspektiv så kan den här perioden ha stor betydelse för samernas rättigheter på sikt.

Jag har försökt tränga in i myndigheternas huvuden från den tiden. Det är inte lätt. Om vi går till 1808 års jaktstadga står där ungefär att kronan har rätt till jakten på kronojord och att skatteman har rätt till jakten på sin jord. På mark och vatten "som ej tillhöra något visst hemman" i skärgården har den som jakträtt "skatt för skytte betalar". "Erlägges ej skatt vare jakten fri för alla." Detsamma borde ha gällt för Jämtland och Lappmarken. Där betalade ju samerna skatt. I Jämtland för sitt skattefjäll, i Lappmarken för ett lappskatteland eller som byaskatt. Skatten bör att gett samerna jakt- och fiskerätten.

Och det finns en del exempel på att samer fortfarande hade den överordnade rätten till jakt- och fiske på sina lappskatteland ännu under de första decennierna av 1800-talet. Vid en del inrymningar på nybyggen får nybyggaren bara rätt att jaga och fiska "till husbehov" runt nybygget.

I Jämtland kunde samerna börja ta sig upp ur det mörka hålet 1841 då den hänsynslösa avvitrningen avbröts och samer inrymdes på skattefjäll. Då fick de också fiskerätten där formellt erkänd. Det gällde även jakträtten enligt Högsta domstolen.

Men i Norr- och Västerbotten gick det bara utför. Under den mörka perioden förvandlades hela Lappmarken på något sätt till kronojord i myndigheternas ögon, oberoende av om samer hade lappskatteländ eller inte. Förmodligen var det bara några tjänstemän som började skriva in krono i skattelängder och jordeböcker. Men för att bevisa det måste man gräva djupt i arkiven utan att vara säker på att man över huvud taget hittar något alls om det. Men hittar man bevis vore det viktigt. Jag kanske vågar sticka in en tå på juristernas revir och påpeka att Högsta domstolen fastslog 1928 att ”sättet för redovisningen i jordeboken icke kunnat tillägga kronan en äganderätt, varpå den icke av annan grund kunnat göra anspråk”. D.v.s. det räcker inte att bara ha skrivit in i jordeboken att mark är kronans för att den verkliga skall bli det. Det är också en sak som kan bli viktig för samiska rättigheter.

När man förberedde 1864 års jaktlag hade det blivit ett faktum att Lappmarken var kronojord, åtminstone i huvudet på myndigheterna. Det finns ett intressant parti i lagutskottets utlåtande till lagförslaget, som visar hur tankarna såg ut. Lagutskottet skriver 1863 att kronan har jakträtten på ”de vidsträckta oavvittrade skogarna i rikets norra orter”. Men där förekommer en jakt ”som för innevånarna i dessa orter utgör ett viktigt näringsfång; och det har därför synts lämpligast att legalisera det förhållande, som faktiskt redan äger rum [...] jakten på sådan mark lämnas fri för varje svensk man”. Här menade alltså kronan att den i något slags välvilja lämnade jakten fri. Att det var samernas jakträtt den skänkte bort ”till varje svensk man” hade ”bortglömts”.

I jaktstadgan 1864 står det alltså i § 4 att ”på oavvittrad skog” i de norra länen är jakten ”tillsvidare fri för varje svensk man”. Men sedan kommer ett tillägg i § 5, nämligen om det är ”annorledes bestämt” genom ”urminnes hävd” så gäller detta.

Det där med urminnes hävd låter ju bra. Var det någon som hade urminnes hävd så var det samerna. Men de styrandes huvuden var liksom indelade i olika rum. Vissa tankar kunde inte röra sig mellan rummen. I ett rum fanns urminnes hävd, i ett annat samerna. Däremellan fanns en vägg utan dörr. En sådan byggnadsteknik var inte ovanlig i deras tankevärld. Ännu tydligare blir det i formuleringen att jakten var fri ”för varje svensk man”. I ett tankerum fanns jakt, i ett annat kvinnor. Mellan de rummen fanns absolut ingen dörr.

Rumsindelningen i myndigheternas huvuden under 1800-talet ledde till att samernas jakt- och fiskerätt betraktades som enbart ”förutsatt” men egentligen inte ”uttryckligen erkänd” av

den utredning som förberedde 1886 års renbeteslag. Ingen brydde sig om att samerna faktiskt haft den överordnade rätten till jakt- och fiske bara några decennier tidigare och att det borde vägas in när man skrev lagen. Om historien hade fått spela större roll när de stiftade renbeteslagen 1886 hade den kanske formulerats på ett sätt som inte hade behövt leda till några tolkningsdiskussioner i dag.

Så det är viktigt att vi försöker sprida ljus i det mörker som breder ut sig över perioden från det tidiga 1800-talet till 1886. Klarhet om vad som hände under de decennierna kan få stor betydelse för diskussionen av rättighetsfrågorna i dag. Men mörkret därnere är djupt. Än så länge känner man sig som en figur ur någon billig äventyrsfilm. Den där ni vet som trevar sig fram i en stor mörk grotta med bara en liten fladdrande ljusstump i handen.

De renskötande samerna fick sin jakt- och fiskerätt inskriven i renbeteslagen 1886. Men 1922 skrev en statlig utredning att ”kännedomen om renbetesförfattningarnas specialstadganden synes ha vunnit föga utredning bland den bofasta befolkningen”. Ja, varför skulle de bofasta respektera lagen när inte ens myndigheterna brydde sig om den. Okunskapen eller oviljan att följa lagen fanns även på högsta länsnivå. Landshövdingen i Norrbotten skrev 1890 att ”i länets avlägsna fjälltrakter ligga oerhörda vidder av bästa ripmark öppna för varje svensk jägare”. Fem år senare skrev en ny landshövding i Norrbotten att villebrådet inom Lappmarken är en allmän egendom. Det är ett ganska makalöst uttalande av den som har som ansvar att upprätthålla lagar och förordningar. När han skrev detta var jakten ovanför odlingsgränsen förbehållen samerna i en lag som var nio år gammal.

I Jämtland var det bättre. Man kan tycka vad man vill om de regler för upplåtelse som stadgades i 1886 års renbeteslag, men det verkar som om länsstyrelsen i Jämtland åtminstone följde lagen. Landshövdingen skriver 1905 att åren dessförinnan hade ”inom renbeteslanden utarrenderats rätt till jakt och fiske på de områden där dessa förmåner ej anses böra reserveras uteslutande för lapparnas behov”. Avgifterna på 28 795 kronor hade redovisats till jämtländska lappväsendets fond.

Men för Lappmarkens del hjälpte det inte att man markerade att renbeteslagen från 1886 faktiskt fanns. I 1912 års jaktlag står att jakten enbart var fri ”på oavvittrad mark, som ej blivit till lapparnas uteslutande begagnande anvisad” (§ 7). Men det fick ingen effekt, skriver den statliga utredningen från 1922. ”Allt intill senaste tid, har intet åtgjorts för att göra allmänheten uppmärksam på gällande föreskrifter, vilka även delvis synes hava varit tjänstemännen främmande.” Renbeteslagen från 1886 var alltså ”tjänstemännen främmande” ännu 36 år efter det att den trätt i kraft.

En ändring i jaktlagen 1927 tog bort alla hänvisningar till fri jakt på oavvittrad mark. Året därpå kom den nya renbeteslagen 1928. Då först verkar åtminstone tjänstemännen som skulle upprätthålla lagen ha blivit medvetna om att samerna hade en särskild rätt till jakt och fiske. Detta var alltså 46 år efter att båda rättigheterna förbehållits samerna i renbeteslagen 1886. Så länge var samernas jakt- och fiskerätt ”bortglömd” även efter det att lagen blivit fastslagen av riksdagen.

Man brukar säga att minne är makt. Bakom en ridå av glömska finns det stort utrymme för egenmäktighet. Vi historiker brukar tala om 1800-talet som historiens århundrade. Det fanns ett stort intresse för historia då. Men i kolonialismens tidevarv talade man också om ”folken utan historia”. Det var en ganska allmän föreställning. Hittade man inget skrivet eller några märkvärdiga byggnadsverk hos ett folk så saknade det historia. Det var en historiesyn som legitimerade kolonialismens förtryck av ursprungsfolk.

Det var den synen på det förflutna som präglade 1882 års lappkommitté, dvs den utredning som förberedde 1886 års renbeteslag. Dess minne sträckte sig bara två-tre decennier bakåt. När det gällde lappskatteländen diktade den ihop en historia som är helt påhittad, trots att arkiven var fulla av bevis på hur det egentligen sett ut.

Samernas gamla starka jakt- och fiskerätt hade också förpassats till glömskans land. Den var ”inte uttryckligen erkänd”. Därför lades den inte till grund för det som skrevs in i lagen. Även de som diskuterar samernas jakt- och fiskerätt i dag verkar ha låtit den drunkna i glömskans brunn.

I länder som inte är så efterblivna som Sverige får ursprungsfolken nu tillbaka stora landområden. Där har ibland just jakt- och fiskerätter fungerat som ett slags murbräcka även för andra rättigheter. I en högre stående civilisation som Kanada avkunnade Högsta Domstolen den så kallade ”Sparrow-domen” 1990. Den hänvisade till historien och fastslog att ursprungsfolken i princip skulle ha företräde till jakt och fiske. Först när deras behov var tillgodosedda kunde andra få tillgång till jakt och fiske. Det betydde inte att alla andra utestängdes, men det skulle först reserveras kvoter för ursprungsbefolkningen. Det gällde även inom det kommersiella havsfiske som är en så viktig industri i Kanada. Där har staten köpt tillbaka kommersiella fiskelicenser för 2,5 miljarder kronor och reserverat dem ursprungsbefolkningens räkning. Här i Sverige skulle det betyda att staten gick in och köpte ut icke-samers jakt- och fiskerätt i samiska områden i Sverige. I vår svenska begränsade

tankevärld har jag aldrig sett ens något förslag i den vägen. Här är det i stället en utförsäljning av samernas rättigheter som diskuteras.

I Kanada följdes Sparrow-domen från 1990 av bland annat Delgamuukw-domen 1997. Där fastslog Högsta domstolen att även ursprungsfolkens minne har rättslig kraft. Den ogiltigförklarade flera tidigare domar därför att de inte hade tagit tillräckligt stor hänsyn till muntliga vittnesmål av åldrade företrädare för ursprungsfolken. Minne blev till slut makt även för ursprungsfolken.

Så historien och minnet har visat sig vara mäktiga vapen för ursprungsfolken på många håll i världen. De har vunnit sina viktigaste segrar när de tagit upp kampen mot glömskan. Den är också en av samernas farligaste fiender.